

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930 (477) „09/10” (1-3): 001.4

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОДИНИЦІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ X – XI ст.: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ (ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ)

Мателешко Ю. П. (Ужгород)

Статтю присвячено дискусійним питанням термінології адміністративно-територіальних одиниць Київської Русі X – XI ст. Однією з головних причин вчених суперечок є невідповідність між термінами, виділеними наукою, та поняттями, відображеними в письмових джерелах.

Ключові слова: історіографія, Київська Русь, адміністративно-територіальна одиниця, термінологія.

Адміністративно-територіальний устрій Київської Русі був тим інструментом, за допомогою якого князівська влада відносно стабільно могла контролювати доволі обширну територію держави. Одним з головних елементів цього устрою, крім вертикальної структури влади, є адміністративні одиниці. Вивчення останніх триває більше 150-ти років, проте до сьогодення часу так і не склалася чітка термінологія для їх позначення. Тому і виникає потреба в історіографічному аналізі даної проблеми. Наша мета – з'ясувати дискусійні питання вживання термінів, що позначають адміністративно-територіальні утворення Київської Русі X-XI ст., в історичних дослідженнях кінця XIX – початку XXI ст. Одиницями нашого аналізу є „земля”, „волость”, „град”, „село”, „верв”, „погост”.

„Землі” і „волості” в історичних дослідженнях досить часто ототожнюються. Наприклад, згадуючи Київську [70, с. 46], Чернігівську, Переяславську [70, с. 84], Новгородську [70, с. 157], Полоцьку [70, с. 196] та інші „землі”, І.Фроянов та А.Дворніченко водночас щодо них вживали термін „волость” („місто-держава”). Причому термін „земля” є в них більш географічним, просторовим, а „волость”, „місто-держава” – політичним [70, с. 61]. За А.Пьянковим, для Нестора поняття „земля” і „княжіння” були ідентичними і означали державну організацію [45, с. 156].

В ряді досліджень „земля” ототожнюється з територією, підпорядкованою певному місту (її також називали „волостю”). Так, Л.Алексеев прийшов до висновку, що „земля” в розумінні літописця – сукупність уділів, економічно, політично, культурно зв'язаних з головним містом (у даному випадку – Полоцьком) і адміністративно підпорядкованих йому [2, с. 203]. Поряд з „волостю” для позначення приміської округи інколи використовував термін „земля” і М.Котляр [30, с. 81].

Терміном „земля” в історичній літературі могли також позначати суто географічні утворення. Причому, контекст його вживання не зав-

жди дозволяє зрозуміти, що в конкретний момент уявляв автор. Коли, скажімо, той же М.Тихомиров говорив про Київську [59, с. 285] та інші „землі”, він міг мати на увазі як політичні утворення, так і географічні області.

Дослідивши випадки вживання слова „земля” в „Повісті временних літ”, А.Львов констатував, що воно застосовується у значенні „область”, „держава”, „князівство” [37, с. 180-181].

На основі аналізу письмових джерел X – початку XII ст., А.Горський доводив, що вживання терміну „земля” щодо внутрішніх одиниць держави є неправильним, так як останній застосовується для найменування суверенних держав (в тому числі і самої Русі) [11, с. 156; 12, с. 145].

Проаналізувавши усі 265 випадків вживання слова „земля” у „Повісті временних літ”, ми прийшли до висновку, що застосовувати цей термін для найменування внутрішніх одиниць Київської Русі IX – початку XII ст. недоцільно, оскільки ним літописці в основному позначали державні утворення. Землями в „Повісті...” було названо лише Древлянську, Ростовську, Муромську та Новгородську (тобто ті одиниці, в яких у певні періоди переважали самостійницькі тенденції). Тому, якщо і є якийсь сенс вживати термін „земля” по відношенню до внутрішніх політичних одиниць, то тільки до територій племенних утворень, які на певному етапі свого розвитку номінально підпорядковувалися київському князю, зберігаючи при цьому значну самостійність [38, с. 103].

Не було однотайності й щодо сутності терміну „Руська земля”, який увів у науковий обіг А.Насонов. Останній вважав, що у давнину в Середньому Подніпров'ї існувала держава, яка називалася „Руською землею”, основними центрами якої були Київ (головне місто), Чернігів та Переяслав. Згодом вона увійшла до складу Київської держави у якості територіального і політично пануючого ядра [43, с. 7]. З середини XI ст. „Руська земля” розпадається на Київське, Чернігівське, Переяславське князівства [43, с. 28].

Пізніше сам термін, як і концепція Насонова, були сприйняті багатьма радянськими істориками і, по суті, майже не піддавалися ревізії (за винятком деяких модифікацій).

Дещо іншої думки дотримувався Б. Греков. Він прийшов до висновку, що термін „Русская земля” був в X-XII ст. тотожним терміну „Русское государство”. Оскільки давні автори термін „земля” застосовували і до Візантії, і до Польщі, і до Угорщини, і до Болгарії, і до Русі, він допускає, що в них була якась підстава висловлюватися так, а не інакше. В цих організаціях вони бачили щось спільне – а саме їх державність [16, с. 357-358]. З цього випливає, що терміном „Руська земля” позначалось не лише територіальне ядро Київської Русі у складі Київщини, Переяславщини та Чернігівщини, але й уся Руська держава.

В історичній науці тривалий час був поширений погляд на волості як території, розташовані навколо певних міст та адміністративно зв'язаних з ними. Так, М. Погодін вважав, що кожному місту на Русі належала певна кількість землі, яка складала його округ, що був розділений на волості [44, с. 418]. М. Грушевський під „волостями” розумів території, зв'язані з певними „градами” як їх політичними центрами [17, с. 374]. М. Владимирський-Буданов уявляв Київську Русь як союз волостей і пригородів під владою старшого міста [6, с. 75-77]. І. Срезневський теж допускав, що „волость” у більш вузькому значенні може означати округ, який належить місту (однак, це твердження він виводив на основі даних періоду XIII-XIV ст.) [56, с. 293].

Згодом такий погляд на „волость” був сприйнятий і радянською наукою. Б. Рибаків встановив прямий взаємозв'язок між виникненням міст і формуванням навколо них феодальних територіальних округів – волостей, які знаходились в адміністративній залежності від перших [47, с. 55-56]. В. Карлов стверджував, що для істориків Русі поняття „город” і „волость” давно виявилися тісно зв'язаними, що впливає з характеру літописних документів, в яких володіння якимось городом завжди ідентично володінню і його округою – волостю [23, с. 43]. Як вважав І. Фроянов, між містом і волостю існував територіальний, економічний, політичний, військовий та судово-адміністративний зв'язок [69, с. 240]. З твердженням, що володіння якимось містом в літописі завжди тотожне володінню його округою (волостю, землею), погоджувався і М. Котляр [28, с. 6; 29, с. 15]. На думку П. Толочка, всі літописні свідчення, які розповідають про передачу міст князям, означають і передачу їм земель – волостей [63, с. 119]. В. Ричка прийшов до висновку, що в зміст поняття „волость” у давньоруському літописанні завжди вкладалося поняття „феодальна територія”, що тяжіла до того чи іншого міста [49, с. 99] (однак, пізніше вчений від-

мічав, що цей термін вживався і в широкому значенні, позначаючи ту чи іншу землю [50, с. 80]).

Така трактовка радянськими вченими волості випливала із твердження про соціально-економічну залежність сільськогосподарської округи від міста. Зокрема, Б. Греков вважав, що по мірі внутрішнього розвитку міст та росту їх економічного і політичного значення, вони стають на чолі мирів. Мужі-рицарі, які жили на території мирів у своїх укріплених хоробах, перетворювали сільське навколишнє населення на своїх підданих [14, с. 80]. П. Толочко стверджував, що для землеробської округи давньоруське феодальне місто було природним господарським адміністративно-політичним і культурним центром [63, с. 115].

Існувала й інша точка зору щодо сутності волості. Її представники ототожнювали останню з князівським володінням. Ще в другій половині XIX ст. М. Затиркевич висловив думку, що волості – це управлінські округи, які мали центральне поселення („град”) і складали приватну власність представників пануючого стану [22, с. 130]. Місто з землею, яка прилягала до нього, на думку М. Кореневського, мала в давнину назву „волость” [25, с. 183-184]. М. Дьяконов відзначав, що волость означає перш за все владу або право, а вже потім об'єкт, який знаходився під владою [20, с. 137].

Дану традицію продовжила і радянська історична наука. Так, С. Юшков взагалі пропонував вилучити термін „городова волость”, який не зустрічається в жодній пам'ятці, з наукового ужитку, а натомість вживати термін „землякнязівство” [75, с. 148-149]. Л. Черепнін вважав волость основною політико-територіальною одиницею на Русі. Це територія княжіння, верховним власником (володарем) якої є князь. До її складу входять города, погости та села [71, с. 366]. Дослідивши випадки вживання слова „волость” в „Повісті временних літ”, А. Львов констатував, що „волость” („власть”) застосовується у 3-х основних значеннях: 1) „управління”; 2) „область”, „князівство”; 3) „право” [37, с. 183-184].

Досить ґрунтовно опрацювавши широке коло писемних джерел, А. Горський прийшов до висновку, що ототожнення понять „волость” і „земля” для періоду кінця X – початку XII ст. є неправильним, оскільки одне означало територію, яка складала частину держави, інше – державу в цілому. Волость цього періоду – це перш за все володіння князя, а не міста [11, с. 156; 12, с. 145].

Проаналізувавши усі випадки вживання слова „волость” у „Повісті...”, ми ще раз підтвердили думку попередників, що це поняття означає „володіння”, „певна територія, якою володіє князь”, „власність князя” [38, с. 99]. Вона могла включати в себе одне або декілька міст (а також,

очевидно, сіл) [38, с. 101]. Умовно це можна записати у вигляді формули: волость = князь + володіння. Таким чином, твердження про „волость” як територію, що знаходилась навколо міста і була йому підпорядкована, не відповідає літописним реаліям.

Історія міст Київської Русі спирається на потужну історіографічну традицію. Ті чи інші аспекти руських „градів” вивчали М.Грушевський (Київська земля та її міста) [18], М.Тихомиров (автор фундаментального дослідження „Древнерусские города”) [59], І.Фроянов та О.Дворніченко (автори концепції руських міст-держав) [70], Г.Штихов (Полоцька земля) [73-74], П.Толочко (Київська земля) [61], М.Котляр (Галицько-Волинська земля) [27; 29], А.Зайцев (Чернігівське князівство) [21], М.Кучера (Переяславське князівство) [34], А.Куза (Новгородська земля) [31], Л.Алексеев (Полоцька земля) [1-3], В.Сєдов (Смоленська земля) [53; 54], А.Монгайт (Рязанська земля) [42], П.Лисенко (Турівська земля) [35-36], Л.Войтович (Волинська земля) [7-8], С.Федака [66] та ін. Однак, питанням термінології міських поселень приділяли увагу тільки деякі дослідники.

Що стосується вживання терміну „град”, то в дорадянській історіографії або взагалі не цікавились цим питанням, або до називання того чи іншого пункту „градом” в літописі ставились досить скептично. Так, М.Погодін вважав, що руські міста були тими ж селами і названі „градами” тільки тому, що князі обирали їх місцями перебування для себе і обгороджували [44, с. 89].

У радянську добу не було однозначної відповіді на питання, що ж собою являлись руські „гради”. Порівнявши літописні древлянські „гради” з результатами археологічних досліджень, П.Третьяков прийшов до висновку, що середні розміри цих „градів” такі, що їх не можна розглядати у якості міст. Це городища, укріплені садиби, де сиділи князі або „лучшие” мужі [65, с.66-68]. Слід відзначити, що наявність торговельно-ремісничого поселення була однією з головних ознак руського міста в радянській історіографії.

З середини 1980-х рр. деякі радянські історики починають переглядати думку, що літописний термін „град” не завжди розкриває соціальну сутність конкретного населеного пункту. Так, А.Куза аргументовано відкинув твердження, що літописи іменують „городом” будь-який укріплений пункт. По-перше, в письмових джерелах поряд з терміном „город” („град”) фігурують назви „городок”, „городець”, „городище”. По-друге, є свідчення про укріплені феодальні двори і села. По-третє, літописи свідчать про існування на Русі певної ієрархії міських центрів: старших і молодших городів. Отже, робить висновок А.Куза, хоча на Русі до середини XIII ст. не склалася чітка термінологія для позначення

різних типів поселень, сучасники сповна усвідомлювали їх реальне існування [33, с. 62]. На думку П.Толочка, літописці бачили в „градах” не тільки укріплені поселення, але головним чином центри державної влади, економічні осередки [64, с. 41; 62, с. 30].

Зараз також є вчені, які вважають, що під „градами” на Русі розуміли будь-які укріплені пункти [19, с. 46]. Сучасна представниця історичної урбаністики Я.Верменич відмічає, що „градами” у Київській Русі називали укріплені фортеці та замки-вотчини [5, с. 24].

Незважаючи на те, що вивчення сільських поселень Київської Русі було одним з провідних напрямів наукових розробок радянських вчених, тільки деякі дослідники приділяли увагу специфіці вживання терміну „село” в першоджерелах. Скажімо, В.Сєдов вважав, що село – це замський князівський маєток з князівським двором і челяддю (X ст.). В XI-XIII ст. селами називалися поселення, жителі яких знаходились в феодальній залежності. Також це одиниці, залежні від монастирів і феодалів [52, с. 31]. Л.Черепнін вказував на те, що селами спочатку називали селянські поселення в межах погостів-общин, а згодом цей термін став застосовуватися головним чином до пунктів, які належали феодалам і були заселені залежними від них людьми [72, с. 156]. В цілому, радянські вчені перш за все звертали увагу на феодальну соціально-економічну природу села, яка, на їхню думку, і лежала в його основі як соціального явища.

У попередніх дослідженнях [39, с. 7-9] на основі аналізу писемних першоджерел ми виділили два типи сільських поселень. До першого відносяться приватні села. Вони підпорядковувались певному князю (боярину), який управляв селами через свою адміністрацію. Деякі з них були замськими резиденціями князів. До другого типу відноситься більшість сіл, які були відносно вільними поселеннями (общинами). Очевидно, в них не було постійно діючої адміністрації, але князі, або їхні мужі, могли зрідка навідувати їх з метою стягнення поборів, здійснення судочинства тощо. Останній тип є тотожним сільській общині – верві.

Серед учених завжди точилися суперечки щодо сутності верви (насамперед, соціально-економічної). Так, одна група науковців вважала, що верв – це сільська (сусідська) община. Цього погляду, зокрема, дотримувались Б.Греков [13, с.22; 14, с. 81; 15, с. 660], Ю.Рапов [46, с. 106-107], Ю.Кизилов [24, с. 164], Б.Тимошук [57, с.142-143]. С.Юшков [75, с. 11], М.Косвен [26, с.153], В.Горемікіна [10, с. 144] класифікували верв як велику патріархальну родину (патронімію), яка знаходилась в процесі розкладу. Серединну позицію в дискусії зайняли М.Тихомиров та І.Фроянов. Перший, зокрема, вважав, що верв – це вже не велика сім'я, а щось перехідне на

шляху до сільської общини [60, с. 275]. І.Фроянов зазначав, що верв „Руської Правди” поєднувала в собі і родинні, і сусідські зв'язки, займаючи проміжне становище між общиною сімейною і територіальною [67, с. 97; 68, с. 26].

У великій мірі зосереджуючи увагу на соціально-економічній сутності верви, лише деякі радянські дослідники приділяли увагу такому процесу, як „одержавлення” верви, тобто ступеню проникнення держави в її структуру. Академік Б.Греков зазначав, що сільська община була під великим впливом держави (оподаткування, військова мобілізація, натуральні повинності, ремонт доріг тощо) [14, с. 81]. Б.Тимошук прийшов до висновку, що процес утворення державних фортець-замків супроводжувався ліквідацією місцевої общинної знаті разом з опорними пунктами її влади. При цьому рядові поселення землеробів не знищувалися, а їхні мешканці змушені були підкоритися новій владі [58, с. 179-182]. Б.Тимошук, вказував на існування в Київській Русі трьох видів сусідської общини: 1) селянської, відносно вільної общини – верви, яка експлуатувалась через податкову систему; 2) феодално-залежної, яка в X-XI ст. була складовою княжих (державних) фортець (княжі села); 3) міської (посадської), яка характеризувалась самоуправлінням та захистом міського населення [57, с. 142 – 143]. За В.Горемікіною, давньоруська верв – це патронімія і в той же час адміністративно-суспільна, територіальна одиниця, яка виникла на основі споріднення [10, с. 144].

У попередніх дослідженнях [39, с. 9-10] ми відзначали, що верв була залежна від князя перш за все в законодавчо-судовій сфері. Нагляд за дотриманням законів та виконання передбачених ними покарань вимагали наявності певної адміністрації зі сторони князя, яка, очевидно, повинна була контролювати деякі сторони життя общинників. Це, в свою чергу, призводило до деякого „одержавлення” общини, часткового перетворення її на підконтрольну територіально-адміністративну одиницю Руської держави.

В історіографії існують дві головні точки зору щодо сутності погосту: більшість дослідників дотримувалась думки, що це територіальна одиниця, утворена князями для фіскальних і адміністративних цілей; інші ж вважали погост звичайною сільською общиною.

Погост став предметом зацікавлення істориків ще на початку останньої третини XIX ст. На думку М.Затиркевича, все „бродяче” населення, яке підкорили перші князі, розподілялось на управлінські округи – погости і стани. По відношенню до пануючого населення члени погосту були зв'язані круговою порукою, щоб справно виконувати всі треби і повинності. Князь мав над погостом фіскальну і судову владу [22, с. 112]. Схожі погляди висловлювали також С.Соловійов, який уявляв погости невеликими урядовими

центрами для контролю над племінними територіями [55, с. 140], та Д.Багалій, за яким ці одиниці виступали насамперед як фінансові центри [4, с. 284].

Подібної думки дотримувались і представники радянської історіографії. С.Юшков бачив у погостах фінансово-адміністративні, а також судові та церковно-адміністративні центри [75, с.34]. Адміністративно-територіальними центрами вважав погости і В.Сєдов. Причому він виділяв два види погостів: погост-місце (родоначальне поселення сільської общини, де відбувалися мирські сходи, збиралися податки тощо) і погост-округ (район розселення сільської або погостської общини) [52, с. 30]. Територіальною одиницею, утвореною князями для фіскальних і адміністративних цілей, вважав погост Б.Романов [51, с. 341-342]. Б.Рибаков дотримувалась думки, що кожен погост являв собою ніби мікроскопічну державу, яка в певній мірі стояла над селянськими мірами-вервями місцевого населення. Всі погости в цілому являли собою первинну форму зв'язку столиці (держави) з віддаленими окраїнами [48, с. 366]. В.Ричка вважав погост нижчою ланкою організації адміністративної структури волості. Виникнувши як тимчасовий адміністративний пункт для збору данини під час полюддя, в подальшому він продовжував зберігати значення центра агломерації сільських поселень [50, с. 87]. Є.Мельникова та В.Петрухін вбачали у погостах військово-адміністративні та фіскальні центри держави, що формувалась [40, с. 105]. Із зміцненням феодалізму функції погостів, на думку дослідників, переходили до найближчих міст [41, с. 76].

В радянській історіографії існувала й інша точка зору щодо сутності погосту. Так, ще М.Воронін бачив у погості сільську общину, яка походила з дофеодалних часів [9, с. 20-21]. Цієї ж думки пізніше дотримувалась і Л.Черепнін. Він вважав, що погост є такою ж самою соціальною організацією, яку „Руська Правда” називає терміном „верв”. Вчений відзначав, що з часом відбувається підкорення цих одиниць шляхом поширення на них суду і данини державною (князівською) владою як органом правлячого класу [72, с. 150].

Отже, протягом більш ніж 150-літньої історії дослідження адміністративно-територіальних одиниць Київської Русі точаться дискусії щодо їх сутності. Однією з головних причин вчених спорів є невідповідність між термінами, виділеними наукою, та поняттями, відображеними в письмових джерелах. В цілому, правильно розуміючи сутність того чи іншого явища, багато дослідників не змогли знайти адекватний термін, який би відносно об'єктивно, відповідно до першоджерел, його відображав. Лише в останні десятиліття деякі науковці, на основі скрупульозного аналізу текстів першо-

джерел, почали переглядати уявлення щодо сутності тих чи інших понять і термінів. Завдяки цьому було з'ясовано, що „земля” – це перш за все державне утворення, „волость” – князівське володіння, „град” – адміністративний центр то-

що. Подальша уніфікація наукової і джерельної термінології дасть можливість уникнути плутанини та зайвих суперечок і відносно об'єктивно відобразити адміністративно-територіальний устрій Київської Русі X – XI ст.

1. Алексеев Л.В. Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX-XIII вв. / Л.В.Алексеев. – М.: Наука, 1966. – 296 с.
2. Алексеев Л.В. Полоцкая земля / Л.В.Алексеев // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 202-239.
3. Алексеев Л.В. Некоторые вопросы заселенности и развитие западнорусских земель в IX-XIII вв. / Л.В.Алексеев // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 23-30.
4. Багалея Д.И. Русская история / Д.И.Багалея. – М., 1914. – Т.1: Княжеская Русь. – 513 с.
5. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я.В.Верменич // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 21-38.
6. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф.Владимирский-Буданов. – Изд. 7-е. – СПб-К., 1915. – 715 с.
7. Войтович Л.В. Волинська земля князівських часів (X-XII ст.) / Л.В.Войтович // Проблеми історичної географії України: збірник наукових праць. – К., 1991. – С. 10-23.
8. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження / Л.В.Войтович. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000. – 649 с.
9. Воронин Н.Н. К истории сельского поселения феодальной Руси: погост, слобода, село, деревня / Н.Н.Воронин // Известия ГАИМК. – Л., 1935. – Вып. 138. – С. 20-36.
10. Горемыкина В.И. Об общине и индивидуальном хозяйстве в Древней Руси / В.И.Горемыкина // История СССР. – 1973. – № 5. – С. 128-145.
11. Горский А.А. Русь в конце X – начале XII века: территориально-политическая структура („земли” и „волости”) / А.А.Горский // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 154-161.
12. Горский А.А. О древнерусских „землях” / А.А.Горский // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 144-150.
13. Греков Б.Д. Феодалные отношения в Киевском государстве / Б.Д.Греков. – М.-Л.: Издательство АН СССР, 1935. – 137 с.
14. Греков Б.Д. Крестьяне на Руси: С древнейших времен до XVII века / Б.Д.Греков. – М.: Издательство АН СССР, 1952. – Кн. 1. – 536 с.
15. Греков Б.Д. Большая семья и вервь Русской Правды и Полицкого статута / Б.Д.Греков // Греков Б.Д. Киевская Русь. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. – С. 647-661.
16. Греков Б.Д. Киевская Русь / Б.Д.Греков. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2004. – 671 с.
17. Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М.С.Грушевський – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 1. – 736 с.
18. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя / М.С.Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – 560 с.
19. Даркевич В.П. Происхождение и развитие городов Древней Руси (X-XIII вв.) / В.П.Даркевич // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 43-60.
20. Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси / М.А.Дьяконов. – Изд. 4-е. – М.-Л.: Государственное издательство, 1926. – 402 с.
21. Зайцев А.К. Черниговское княжество / А.К.Зайцев // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 57-117.
22. Затыркевич М.Д. О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование Русского Государства в домонгольский период. Главы IV-VIII / М.Д.Затыркевич // ЧОИДР. – 1873. – Кн. 2. – С. 107-306.
23. Карлов В.В. О факторах экономического и политического развития русского города в эпоху средневековья (к постановке вопроса) / В.В.Карлов // Русский город (историко-методологический сборник). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – С. 32-69.
24. Кизилов Ю.А. Спорные вопросы истории древнерусского феодализма / Ю.А.Кизилов // История СССР. – 1973. – № 5. – С. 146-165.
25. Кореневский Н. Черты до-государственного быта русских славян и начало русского государства / Н.Кореневский // Русская история в очерках и статьях / под ред. М.В.Довнар-Запольского. – М.: Московское Учебное Книгоиздательство, 1912. – Т. 1. – С. 182-192.
26. Косвен М.О. Семейная община и патронимия / М.О.Косвен. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 220 с.

27. Котляр Н.Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов: (На материалах Галичины и Волыни) / Н.Ф.Котляр // Славянские древности (Этногенез. Материальная культура Древней Руси): сб. научн. трудов. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 117-133.
28. Котляр Н.Ф. Роль и значение Киева в историческом развитии восточных славян / Н.Ф.Котляр // Киев и западные земли Руси в IX-XIII вв.: сб. статей. – Мн.: Наука и техника, 1982. – С. 5-24.
29. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв. / Н.Ф.Котляр. – К.: Наукова думка, 1985. – 184 с.
30. Котляр Н.Ф. Города и генезис феодализма на Руси / Н.Ф.Котляр // Вопросы истории. – 1986. – № 12. – С. 74-90.
31. Куза А.В. Новгородская земля / А.В.Куза // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 144-201.
32. Куза А.В. Социально-историческая типология Древнерусских городов X-XIII вв. / А.В.Куза // Русский город (Исследования и материалы). – М.: Издательство Московского университета, 1983. – Вып. 6. – С. 4-36.
33. Куза А.В. Малые города в Древней Руси X-XIII вв. / А.В.Куза // Древнерусский город: (Материалы всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию г. Киева). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 61-65.
34. Кучера М.П. Переяславское княжество / М.П.Кучера // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С.118-143.
35. Лысенко П.Ф. Города Туровской земли / П.Ф.Лысенко. – Мн.: Наука и техника, 1974. – 200 с.
36. Лысенко П.Ф. Киев и Туровская земля / П.Ф.Лысенко // Киев и западные земли Руси в IX-XIII вв.: сб. статей. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 81-108.
37. Львов А.С. Лексика „Повести временных лет” / А.С.Львов. – М.: Наука, 1975. – 368 с.
38. Мателешко Ю. „Страна”, „земля”, „волость”: специфіка вживання на рівні термінології та конкретних територіальних одиниць в „Повісті временних літ” / Юрій Мателешко // Історичні студії: Проблеми давньої і середньовічної історії та етнології. – Ужгород: Видавництво УжНУ „Говерла”, 2007. – Випуск 1. – С. 86-105.
39. Мателешко Ю.П. Град, село, верв, погост як складові елементи політико-адміністративної системи Київської Русі IX – початку XII ст. / Ю.П.Мателешко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород: Видавництво УжНУ „Говерла”, 2008. – Вип. 20. – С. 3-12.
40. Мельникова Е.А. Начальные этапы урбанизации и становление государства / Е.А.Мельникова, В.Я.Петрухин // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования. 1985 г. – М.: Наука, 1986. – С. 99-108.
41. Мельникова Е.А. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия) / Е.А.Мельникова, В.Я.Петрухин // История СССР. – 1986. – № 5. – С. 63-77.
42. Монгайт А.Л. Рязанская земля / А.Л.Монгайт. – М.: Издательство АН СССР, 1961. – 400 с.
43. Насонов А.Н. „Русская земля” и образование территории древнерусского государства / А.Н.Насонов. – М.: Издательство АН СССР, 1951. – 262 с.
44. Погодин М.П. Древняя русская история до монгольского ига / М.П.Погодин. – М., 1871. – Т.І. – 402 с.
45. Пьянков А.П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси / А.П.Пьянков. – Мн.: Издательство БГУ, 1980. – 208 с.
46. Рапов О.М. Была ли вервь „Русской Правды” патронимией? / О.М.Рапов // Советская этнография. – 1969. – № 3. – С. 106-117.
47. Рыбаков Б.А. Обзор общих явлений русской истории IX – середины XIII вв. / Б.А.Рыбаков // Вопросы истории. – 1962. – № 4. – С. 34-57.
48. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. / Б.А.Рыбаков – М.: Наука, 1982. – 592 с.
49. Ричка В.М. Про адміністративно-територіальний устрій давньоруських земель у XI-XII ст. / В.М.Ричка // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 94-100.
50. Рычка В.М. Формирование территории Киевской земли (IX – первая треть XII в.) / В.М.Ричка. – К.: Наукова думка, 1988. – 124 с.
51. Романов Б.А. Изыскания о русском сельском поселении эпохи феодализма / Б.А.Романов // Вопросы экономики и классовых отношений в Русском государстве XII – XVII вв. – М.-Л., 1960. – С. 341-375.
52. Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII-XV вв.) / В.В.Седов // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: Издательство АН СССР, 1960. – № 92. – С. 28-35.

53. Седов В.В. Смоленская земля / В.В.Седов // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 240-259.
54. Седов В.В. Городища Смоленской земли / В.В.Седов // Древняя Русь и славяне. – М.: Наука, 1978. – С. 143-149.
55. Соловьев С.М. История России с древнейших времен / С.М.Соловьев. – М.: Издательство АСТ; Харьков: Фолио, 2001. – Кн. I: Русь изначальная. – 944 с.
56. Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам / И.И.Срезневский. – СПб, 1893. – Т.1. (А-К). – 1420 стб.
57. Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI – X вв. н.э. / Б.А.Тимошук. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
58. Тимошук Б.А. Восточные славяне: от общины к городам / Б.А.Тимошук. – М.: Наука, 1995. – 262 с.
59. Тихомиров М.Н. Древнерусские города / М.Н.Тихомиров. – М.: Гос. изд. полит. лит., 1956. – 480 с.
60. Тихомиров М.Н. Древняя Русь / М.Н.Тихомиров. – М.: Наука, 1975. – 432 с.
61. Толочко П.П. Киевская земля / П.П.Толочко // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 5-56.
62. Толочко П.П. Древняя Русь: очерки социально-политической истории / П.П.Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 284 с.
63. Толочко П.П. Город и сельськохозяйственная округа на Руси в IX-XIII вв. / П.П.Толочко // Древние славяне и Киевская Русь: сборник научных трудов. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 115-124.
64. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / П.П.Толочко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
65. Третьяков П.Н. Древлянские „грады” / П.Н.Третьяков // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия: сборник статей. – М.: Издательство АН СССР, 1952. – С. 64-68.
66. Федака С. Землі і міста княжої України-Русі: Нарис історичної географії / Сергій Федака. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2002. – 136 с.
67. Фроянов И.Я. Семья и вервь в Киевской Руси (По поводу статьи О.М.Рапова) / И.Я.Фроянов // Советская этнография. – 1972. – № 3. – С. 90-97.
68. Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-экономической истории / И.Я.Фроянов. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1974. – 160 с.
69. Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории / И.Я.Фроянов. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1980. – 256 с.
70. Фроянов И.Я. Города-государства Древней Руси / И.Я.Фроянов, А.Ю.Дворниченко. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1988. – 269 с.
71. Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII в. / Л.В.Черепнин // Исторические записки. – 1972. – Т. 89. – С. 353-408.
72. Черепнин Л.В. Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX – XV вв. / Л.В.Черепнин // Пути развития феодализма / А.П.Новосельцев и др. – М.: Наука, 1972. – С.126-251.
73. Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX – XIII вв.) / Г.В.Штыхов. – Мн.: Наука и техника, 1978. – 160 с.
74. Штыхов Г.В. Киев и города Полоцкой земли / Г.В.Штыхов // Киев и западные земли Руси в IX-XIII вв.: сб. статей. – Мн.: Наука и техника, 1982. – С. 45-80.
75. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / С.В.Юшков. – К.: Вид-во АН УРСР, 1939. – 210 с.

РЕЗЮМЕ

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ ЕДИНИЦЫ КИЕВСКОЙ РУСИ X – XI вв.: ПРОБЛЕМЫ ТЕРМИНОЛОГИИ (ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА)

Мателешко Ю.П. (Ужгород)

Статья посвящена дискуссионным вопросам терминологии административно-территориальных единиц Киевской Руси X-XI вв. Одной из главных причин ученых споров есть несоответствие между терминами, выделенными наукой, и понятиями, отображенными в письменных источниках.

Ключевые слова: историография, Киевская Русь, административно-территориальная единица, терминология.

SUMMARY

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL UNITS OF KIEVAN RUS' Xth – XIth CENTURIES: PROBLEMS OF TERMINOLOGY (HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION)

Y.Mateleshko (Uzhhorod)

The article is devoted to the discussion on the terminology of the administrative-territorial units of Kievan Rus' Xth-XIth centuries. One of the main reasons scientists dispute there is a discrepancy between the terms used in science, and the concepts that are displayed in the written sources.

Keywords: historiography, Kievan Rus', the administrative-territorial unit, terminology.

УДК 94 (477.87) „1262/1515”

КОРОЛІВСЬКИЙ ЗАМОК «НЬОЛАБ» У ДЗЕРКАЛІ ДЖЕРЕЛ (1262 – 1515)

Міговк Р. Ю. (Ужгород)

У статті досліджено розвиток замку «Ньолаб» між 1262 – 1515 роками, що розташований у смт. Королево, яке належало до колишнього комітату Угоча. У роботі детально проаналізовано документи, літературу, матеріальні джерела й споріднені з темою найважливіші історичні праці.

Ключові слова: замок «Ньолаб», Королево, Угоча, володар, замковий капітан.

Після монголо-татарської навали у 1241 році на території Угорщини розпочалося будівництво кам'яних замків. У прикордонних областях на стратегічно важливих місцях будувалися нові фортеці. Замок «Ньолаб» належав до тих замків, чиєю функцією був захист кордону. Розташований біля Королево на самотній вершині пагорба, замок був найважливішим захисником Угочанського комітату і верхньої течії Тиси. Після занепаду Вишківського замку, коли Хустський замок ще й не був збудований, судноплавство на Тисі, головним чином доставку й контроль солі, забезпечував замок «Ньолаб». Королево успішно могло зупинити біля Хустських воріт наближення ворогів з напрямку Торунського перевалу, вздовж річки Ріка. Другою важливою причиною, був власне контроль за р. Тиса, яка протікає від замку за 300-400 метрів.

Метою дослідження є аналіз історії королівського замку «Ньолаб», зокрема писаних й матеріальних документів та аналіз друкованих творів з висшегаданої проблеми.

Початком історіографії замку «Ньолаб» можна вважати кінець XIX століття. Праця Андраша Комаромі «Nyulábvár ás uradalma» (Замок «Ньолаб» і його маєток») [9] охоплює історію замку та його володіння, яка з того часу слугує основою інших споріднених з темою досліджень. Протягом XX століття не були відомі інші праці, присвячені вивченню виключно історії замку [6; 7; 15]. І лише на початку XXI століття побачили світ новіші видання, які оперують археологічними даними [17].

Перша згадка про Королево датується у письмових джерелах 1262 роком. Документ, що згадується як «domus regalis», свідчить, що тут

бував король [9, с. 17; 14, с. 182]. На думку Андраша Комаромі, угорські королі часто полювали в угочанських лісах і для забезпечення власних зручностей побудували будинок з дерева [9, с. 18]. Власне й латинське найменування «domus regalis» також про це свідчить, точніше про звичайний, ймовірно збудований з дерева, будинок. У 1272 році Іштван V надає тутешнім мешканцям, у більшості саксам, привілеї: hospites nostri de villa Felzaz, apud domum nostril videlicet in Ugocha constituti [9, с. 17]. У привілеях була потреба тому, як вважає Комаромі, що король надзвичайно використовував робочу силу тамтешніх мешканців. В цьому випадку можна припускати й те, що будівництво замку могло розпочатися вже у період правління Іштвана V. На думку Комаромі, замок «Ньолаб» міг будуватися під час громадянської війни Ласло IV і Андраша III. На підтвердження цієї думки, дослідник згадує видану королем Ласло 18 червня 1290 року грамоту, якою король призначає Убульфю Мігая (Ubulfia Mihályt) наджупаном комітату, і наказує дворянам, кріпакам і всім людям, які належали до замку, завжди підкорятися йому і його двом синам: «Згідно наших знань, це перший і єдиний документ, у якому йдеться про угочанських кріпаків і мешканців замку, й напевно аргумент у історичних пам'ятках про попереднє існування замку «Ньолаб» [9, с. 19]. Інші дослідники виникнення замку визначають між 1272 – 1315 роками [6, с. 216]. Через відсутність офіційних документів, з'ясувати точний час побудови замку дійсно важко. Андраш Комаромі наводить документ датований 18 червня 1290 року, у якому згадуються мешканці замку в комітаті Угоча [9, с. 19]. На нашу думку, замок розпочали буду-